

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

КОЗИР В'ячеслав В'ячеславович

УДК 94:061.2 (477) "1923/1936"

**СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
«ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ»
(1923-1936 РР.)**

07.00.01 – історія України

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор
Журба Михайло Анатолійович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри історії та археології
слов'ян.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України
другої половини ХХ ст.;

кандидат історичних наук
Галамай Олена Миколаївна,
Державний архів Рівненської області,
заступник начальника відділу
забезпечення збереженості документів,
обліку та довідкового апарату.

Захист відбудеться «24» квітня 2015 р. о 12:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «24» березня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Складний та довготривалий процес становлення громадянського суспільства в Україні потребує осмислення історичного досвіду функціонування громадських організацій, їх взаємодії з державними структурами. Прагнення сучасних громадських інституцій залучити до суспільних ініціатив у політичному, економічному та культурному житті українське населення актуалізують доцільність вивчення історії діяльності громадських організацій.

Особливого значення набуває проблема вивчення культурно-освітнього життя, що є важливою складовою в структурі суспільної самоорганізації. Після довгих років нищення історичної свідомості та вибіркового вивчення української культури під тиском тоталітарного режиму з'явилась тенденція до вивчення цих явищ. Серед широкого загалу громадських організацій 20-х – 30-х років ХХ ст. важливим є дослідження історії діяльності культурницьких товариств, на які покладалась місія формування нових світоглядних засад радянського суспільства. У процесі здійснення соціалістичного експерименту більшовицька влада намагалась максимально залучити до участі розлогий суспільний загал.

У зв'язку з цим є показовим досвід товариства «Геть неписьменність». У 20-х – 30-х роках ХХ ст. проблема ліквідації неписьменності та малописьменності вимагала від більшовицької влади негайного вирішення. Зважаючи на низку проблем (матеріальних, фінансових, організаційних, соціальних тощо), які постали перед керівництвом держави, було вирішено покласти основний тягар їх розв'язання на громадські об'єднання. Попри те, що товариство «Геть неписьменність», як і решта громадських організацій, функціонувало в умовах жорстокого пресингу з боку влади, його діяльність мала приклади розвитку креативного потенціалу суспільства та залучення його до вирішення нагальних культурно-освітніх та соціальних проблем. Наукова актуальність теми пов'язана також із тим, що, за свідченням новітніх профільних історіографічних досліджень, на сьогодні відсутні дисертаційні та монографічні праці із зазначеної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами та темами. Дисертація є реалізацією наукового проекту «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько-викладацьким складом кафедр Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова. Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова 1 лютого 2007 року, протокол № 6.

Мета дисертаційного дослідження полягає в об'єктивному з'ясуванні взаємодії більшовицької влади та громадськості в боротьбі з подоланням неписьменності та малописьменності населення у підрадянській Україні, науково-історичній реконструкції особливостей становлення структури та виконання освітніх функцій товариством «Геть неписьменність», узагальненні історичного досвіду боротьби з асоціальними явищами суспільного розвитку.

З огляду на мету, дисертантом визначено наступні **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми дослідження; розглянути та систематизувати джерельну базу роботи, показати її репрезентативність;
- визначити рівень масової неписьменності міської та сільської людності України і соціально-економічні передумови утворення товариства «Геть неписьменність»;

- показати основні етапи формування товариства «Геть неписьменність»;
- простежити еволюцію структури та завдань товариства «Геть неписьменність»;
- окреслити основні напрямки діяльності товариства «Геть неписьменність» щодо ліквідації неписьменності та малописьменності в Україні;
- проаналізувати взаємини влади та товариства «Геть неписьменність» у здійсненні культурно-просвітницьких перетворень більшовицької влади;
- дослідити співпрацю товариства «Геть неписьменність» з іншими громадськими організаціями у сфері ліквідації неписьменності.

Об'єктом наукового дослідження є масова неписьменність та малописьменність суспільства, її рівень та форми поширення, участь громадськості та державних органів влади в її подоланні.

Предметом дослідження є вивчення організаційної структури та функцій Всеукраїнського товариства «Геть неписьменність», його взаємодії з державними установами та іншими громадськими організаціями, координації діяльності державних та громадських інститутів, спрямованих на подолання масової неписьменності та малописьменності суспільства.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із 1923 р. по 1936 р. Нижня хронологічна межа стосується виникнення та організаційного оформлення осередків «Геть неписьменність» у грудні 1923 р. Верхня межа пов'язана з його ліквідацією в лютому 1936 р.

Територіально-географічні межі дослідження охоплюють територію Української СРР періоду 1923–1936 рр. у відповідності до тодішнього адміністративно-територіального поділу. Використання в роботі назви "Україна" стосується лише території УСРР у складі СРСР (окрім Молдавської АСРР).

Методологічні засади. Теоретико-методологічну основу дисертації становлять *принципи* історизму (урахування конкретних історичних обставин у процесі визначення передумов створення товариства «Геть неписьменність»); об'єктивності (перегляд історіографічних стереотипів стосовно реалізації культурницьких програм на теренах підрадянської України); науковості (проаналізовано наявну джерельну базу та погляди радянських, сучасних вітчизняних та зарубіжних істориків); системності (дозволило розкрити структуру, головні принципи побудови, базові принципи функціонування та еволюції товариства «Геть неписьменність» за допомогою створення підряду історично-соціальних моделей); проблемно-хронологічний (опрацювання паралельних процесів здійснення політики радянської влади щодо соціалістичних перетворень в УСРР).

При написанні дисертації використовувалися *загальнонаукові методи* дослідження: аналіз, синтез, узагальнення та конкретно-пошуковий. Завдяки застосуванню цих методів вдалося критично опрацювати фактичний матеріал, що дозволило здійснити реконструкцію культурно-освітніх трансформацій в Україні у 20-х –30-х рр. ХХ ст. та визначити місце в них профільних громадських об'єднань. Автор також послуговувався *спеціально-історичними методами*: порівняльно-історичний метод використовувався при визначенні чисельності неписьменного населення України та перебігу динаміки товариства «Геть неписьменність»; завдяки проблемно-хронологічному методу було встановлено закономірності організаційного формування та становлення товариства; застосування системно-

структурного методу дозволило розглянути товариство «Геть неписьменність» в контексті взаємозв'язків та зовнішніх впливів з боку державних органів.

Праця має комплексний міждисциплінарний характер. Її концептуальні підвалини ґрунтуються на основі таких наук, як: історія України, політологія, правознавство, культурологія та соціологія.

Сучасні методологічні підходи (цивілізаційного та глобалізаційного аналізу, повсякденності тощо) мають опосередковане відношення до вивчення історії громадського чинника в соціокультурних процесах підрадянської України та були враховані в процесі реалізації дисертаційного проекту.

Наукова новизна дисертаційної роботи. На основі сучасних методологічних засад інтерпретації фактологічних даних висунуто та обґрунтовано авторську концепцію створення та діяльності в 1923 – 1936 рр. добровільного товариства «Геть неписьменність»

Уперше в українській історіографії:

– проведено цілісний аналіз історіографії стану та особливостей функціонування товариства «Геть неписьменність» в умовах соціокультурних перетворень суспільства у 20-х – 30-х рр. ХХ ст., введено в науковий обіг нові пласти архівних джерел і документальних видань;

– досліджено історичні передумови виникнення та етапи становлення товариства «Геть неписьменність»;

– показано організаційну структуру товариства «Геть неписьменність» та її зміни відповідно до рішень органів влади;

– розглянуто основні напрямки діяльності товариства «Геть неписьменність» у справі ліквідації неписьменності та малописьменності, серед яких: агітація суспільства до участі в справі лікнепу, утримання шкіл лікнепу, пошук фінансів для боротьби з неписьменністю, ліквідація неписьменності серед окремих категорій населення;

– вивчено реальний стан справ товариства «Геть неписьменність» щодо його кількісних показників фізичного та юридичного членства та ефективності діяльності осередків товариства;

– досліджено порушення принципу добровільності серед членів товариства «Геть неписьменність», що призводило до таких проблем, як: рецидив неписьменності, формального ставлення до роботи, неефективної взаємодії з органами влади, організаціями та установами, слабкого фінансового становища.

Подальшого розвитку в дисертації набули:

– вивчення процесу запровадження більшовицької ідеології серед широких мас населення за допомогою товариства «Геть неписьменність» під час ліквідації неписьменності та його участі в антирелігійній кампанії, колективізації, розкуркуленні, виявленні «класово-ворожого» елемента;

– характеристика участі товариства «Геть неписьменність» у справі ліквідації неписьменності серед усього комплексу заходів влади під час подолання неписьменності.

Уточнено:

– сформульовану вченими концепцію створення в УСРР товариства «Геть неписьменність».

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його систематизований та критично проаналізований конкретно-історичний матеріал може стати в нагоді вітчизняним і зарубіжним дослідникам під час написання підручників, монографій, статей, пов'язаних із соціальною історією України 20-30-х рр. ХХ ст., розробці нормативних та спеціальних курсів з історії України. Положення та висновки проведеної наукової роботи можуть бути використані в діяльності викладачів вищих навчальних закладів, краєзнавчій роботі.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження було оприлюднено на 16 міжнародних та всеукраїнських конференціях: Межвузовская научно-теоретическая конференция «Социально-политические и культурные проблемы современности» (Симферополь, 2008); Всеукраїнська конференція (Симферополь, 2008); Всекрымская научная конференция «Молодая наука Крыма - 2008» (Симферополь, 2008); Міжвузівська науково-практична конференція «Українознавство в системі освітніх закладів гуманітарного спрямування» (Київ, 2008); Межвузовская научно-практическая конференция «Крымские диалоги: культура, искусство, образование» (Симферополь, 2008); Научно-практическая конференция «Январские педагогические чтения: педагогические наука и образование, проблема и перспективы» (Симферополь, 2009); Міжнародна науково-практична конференція «Формування міжетнічної та міжконфесійної толерантності майбутніх учителів засобами громадянської освіти» (Київ, 2009); Межвузовская научно-теоретическая конференция «Социально-политические и культурные проблемы современности» (Симферополь, 2009); Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми аграрної історії України: минуле і сучасність» (Київ, 2010); V Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы этнополитической и социально-экономической истории и культуры Крыма», посвященная 160-летию со дня рождения И.Гаспринского (Симферополь, 2011); III Международная научно-практическая конференция «Историко-культурное наследие Причерноморья: изучение и использование в образовании и туризме» (Ялта, 2011); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні держава і право: теорія та практика» (Ірпінь, 2012); X Міжнародна науково-практична конференція «Державна етнонаціональна політика: правові та культурологічні аспекти в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 2013); III Міжнародна науково-практична конференція «Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації» (Буча-Київ, 2013); Міжнародна науково-практична конференція «Українознавство в розбудові незалежної України та розвитку українства в сучасному світі: досвід та проблеми» (Київ, 2013); IV Міжнародна наукова конференція «Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації» (Буча-Київ, 2014).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 6 наукових статтях, із яких 5 – у фахових виданнях України та одна – у зарубіжному науковому виданні.

Структура дисертації обумовлена проблематикою, метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (восьми підрозділів), висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації – 224 сторінки, із них 180 сторінок – основного тексту. Бібліографія містить 475 позицій і подається на 44 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; сформульовано мету та завдання дисертації; визначено об'єкт, предмет, хронологічні та територіально-географічні межі, наукову новизну; розкрито теоретико-методологічну базу дисертації, а також теоретико-практичне значення роботи; зазначено форми апробації дослідження та структуру роботи.

У першому розділі – **«Історіографія та джерельна база дослідження»** – проаналізовано історіографічний доробок попередників, з'ясовано особливості дослідження проблеми на різних етапах розвитку історичної науки. Подано огляд джерел та їх оцінку з точки зору рівня достовірності вміщеної в них інформації.

Історіографію з досліджуваної проблеми доцільно розділити на чотири етапи: 1) 1920-ті – початок 1930-х років; 2) середина 1930-х – перша половина 1950-х років; 3) середина 1950-х – кінець 1980-х років; 4) 1990-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.

Перші наукові праці з проблем ліквідації неписьменності та малописьменності в Україні почали з'являтися в середині 20-х років ХХ ст. Більшість авторів були безпосередніми учасниками процесу. Для самих же робіт цього періоду є характерним агітаційно-пропагандистський стиль подачі матеріалу¹. З'являються і ґрунтовні праці² від безпосередніх учасників лікнепівського процесу та статистичні дослідження.³ Вказані праці мали характерні недоліки: ідеологічну заостреність, низький теоретичний рівень, слабе використання документів. Втім діяльність товариства «Геть неписьменність» так і не була описана в повній мірі, а наводились лише загальні дані, що не дають змогу оцінити роботу товариства.

У період із другої половини 1930-х і майже до початку 1950-х років наукові дослідження щодо питання боротьби з ліквідацією неписьменності в УСРР і в цілому в СРСР були фактично відсутні. Це пояснюється як політичними реаліями того часу та зміною пріоритетів у житті країни, так і вагомим впливом догматичного ставлення до культурної революції як до невеликого періоду діяльності радянської держави⁴. У працях тих років у кращому випадку вказується на факт створення товариства «Геть неписьменність», а більш детальних даних про нього не наводиться⁵.

З кінця 1950-х – початку 1960-х років починається новий етап вивчення питання ліквідації неписьменності. У ці роки починає з'являтися багато праць,

¹ Голуб Ф. ЛКСМУ в культурному будівництві / Ф. Голуб. – Х.: Держвидав України, 1929. – 60 с.; Озерський Ю. Десять років політосвітньої роботи на Україні / Ю. Озерський. – Х.: Держвидав України, 1927. – 43 с.

² Воронець А.І. Неписьменність на Україні і боротьба з нею / А.І. Воронець. – Х.: Радянська освіта, 1924. – 19 с.

³ Авдієнко М.О. Письменність людності України / М.О. Авдієнко. – Х, 1930. – 119 с.

⁴ Затонський В.П. Країна вчиться. / В. П. Затонський // Комуністична освіта. – К, 1936. – № 12. – С. 18-24; Хоменко О.Г. Здійснення загального обов'язкового навчання в УСРР. / О.Г. Хоменко // Комуністична освіта. – К, 1938. – №8. – С.24-36.

⁵ Тичина П.Г. Народна освіта на Україні за 30-х років / П.Г. Тичина // Більшовик України. – К, 1948. – № 1. – С.26-34; Амелин П.П. Культурная революция в СРСР (1928 – 1941 гг.) / П.П. Амелин. – Л.: Высший военный педагогический институт им. М.И. Калинина, 1951. – 80 с.; Иванова, А. М. Что сделала Советская власть по ликвидации неграмотности среди взрослых / А. М. Иванова. – М.: Учпедгиз, 1949. – 96 с.

присвячених проблемам культурних перетворень в СРСР⁶. Ці роботи відрізняються більш високим дослідницьким рівнем, хронологічно доповнюють одна одну, містять багато фактичного матеріалу про діяльність культурно-освітніх організацій⁷. Майже всім працям цього періоду притаманна ідеологічна складова та поділ у дослідженнях культурно-освітніх організацій на «свої» та «чужі», що робить частину висновків і тверджень необ'єктивними та заангажованими.

У працях кінця 1960-х – початку 1970-х рр. питанням ліквідації неписьменності приділяється більше уваги. Опубліковано значну кількість праць з історії культурних перетворень в УСРР⁸ та з'являються дослідження, присвячені проблемам ліквідації неписьменності як в масштабах усієї республіки⁹, так і в її окремих регіонах¹⁰.

З кінця 1970-х – початку 1980-х років в історичній літературі з'являються роботи, присвячені лікнепу з поглибленим аналізом культурницьких процесів. Досліджується роль компартійного керівництва в ліквідації неписьменності¹¹, діяльність комнезамів у лікнепівській та культурно-просвітницькій роботі на селі¹²,

⁶ Элькина Д.Ю. На культурном фронте. Из истории борьбы за ликвидацию неграмотности в СССР / Д.Ю. Элькина. – М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1959. – 143 с.; Кольцов А.В. Культурное строительство в РСФСР в годы первой пятилетки (1928 – 1932 гг.) / А.В. Кольцов. – М. – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1960 – 208 с.; Зиновьев М.Н., Плешакова А.В. Как был выполнен ленинский декрет / М.Н. Зиновьев. – М.: Госполитиздат, 1961– 128 с.; Андреева М.С. Политико-просветительская работа в деревне в конце восстановительного периода (1921-1925 гг.) / М.С. Андреева. - М.: Госкультпросветиздат, 1953. – 24 с.

⁷ Гутянський С.К. В.І. Ленін і культурне будівництво на Україні / С.К. Гутянський. – К.: Наукова думка, 1965 – 198 с.; Золотоверхий І.Д. Становлення Української радянської культури (1917-1920) / І.Д. Золотоверхий. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961 – 346 с.; Михайлов О.О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929 - 1941) / О.О. Михайлов. – К., 1963. – 160 с.; Михайлов О.О. Допомога міста селу у піднесенні культури / О.О. Михайлов. – К., 1968. – 204 с.; Михайловський І.Н. Комсомол України в боротьбі за построение социализма в СССР (1925-1937гг) / И.Н. Михайловский. – Львов: Изд-во Львовского Университета, 1966. – 317 с.

⁸ Куліченко М.Г. Братерська допомога російського народу трудящим України в культурному будівництві (1917-1922рр.) / М.Г. Кулініченко //Український історичний журнал: науковий журнал / Інститут історії АН УРСР. – К., 1960. – №3. – С. 104-115; Вовк Л.П. Жіночі ради України в боротьбі за ліквідацію неписьменності / Л.П. Вовк // Вісник Київського державного університету. – 1974. – №16: серія історії. – С. 40-47.

⁹ Мороз А.В. Ліквідація неписьменності і розвиток загальної освіти трудящих в 1921-1925 роках / А.В. Мороз // Український історичний журнал: науковий журнал / Інститут історії АН УРСР. – К., 1976. – №8. – С.111-116; Петрунін І.Є. Учителство України у боротьбі з неписьменністю / І.Є. Петрунін //Радянська школа. – 1969. – №12. – С.8-13; Спірідонова Д.С. Ліквідація неписьменності - одна з вирішальних передумов культурної революції / Д.С. Спірідонова // Радянська школа. – 1974. – №12. – С.20-23.

¹⁰ Київський М.І. Кожаріна Е.Д. Джерела про ліквідацію неписьменності на Київщині у 1919-1934 роках.//Історичні джерела та їх використання/ Інститут історії АН УРСР; Архівне управління при Раді міністрів УРСР. – К., 1972. – №7. – С.20-25; Мороз А.В. Боротьба за подолання неписьменності серед робітників Донбасу у 1921-1925 роках / А.В. Мороз // Питання Історії СРСР. –1974. – Вип.18. – С.35-43.

¹¹ Мельниченко А.М. Деятельность Коммунистической партии по созданию системы народного образования на Украине: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / А.М. Мельниченко. – К., 1979. – 202 с.

¹² Чумак В.М. Комитеты незаможных селян в период восстановления народного хозяйства (1921-1929 гг.) На материалах юга Украины: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / В.М. Чумак. – Х, 1978. – 24 с.

вивчаються форми і методи боротьби з неписьменністю в середовищі селянства¹³, політико-просвітницький аспект діяльності в реалізації зазначених лікнепівських програм¹⁴, взаємозв'язки союзних республік у культурно-просвітницькій роботі¹⁵. З'являється перше спеціальне дослідження діяльності товариства «Геть неписьменність», яке діяло на території Російської Федерації¹⁶.

З середини 80-х років ХХ ст. в СРСР розпочалась доба перебудови, що позначилося на змінах в історичній науці. У працях цього періоду зменшується вплив ідеології та класового підходу до дослідження культурно-освітніх перетворень¹⁷.

У першій половині 1990-х років відбувся остаточний перехід від радянської історичної парадигми до модерних поглядів на проблеми культурницьких трансформацій в Україні на етапі утвердження більшовицької влади.¹⁸ Опубліковано працю з ліквідації неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках ХХ ст.¹⁹

У цілому ж, в історичних працях 1990-х років тема культурно-освітніх організацій у період їхньої найвищої активності практично відсутня. Історики вивчали питання культурних змін в країні в цілому та стали більш детально досліджувати національно-культурні процеси в роки боротьби за незалежність України²⁰.

¹³ Плахотник С.С. Рост общеобразовательного и культурного уровня крестьянства Украинской ССР в годы первых пятилеток (1928-1937): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / С.С. Плахотник. – Львов, 1985. – 19 с.

¹⁴ Маключенко В.И. Политико-просветительская работа на Украине 1923-1925 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02/ В.И. Маключенко. – К., 1984. – 24 с.

¹⁵ Даниленко В.М. Рабочий класс и культурная революция на Украине / В.М. Даниленко. – К.: Наукова думка. – 1986. – 213 с.

¹⁶ Бакулина Т.И. Роль Общества «Долой неграмотность» в осуществлении ленинского плана культурной революции: дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02 / Т.И. Бакулина. – Л., 1984. – 229 с.

¹⁷ Галин С. А. Исторический опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917-1925) / С. А. Галин. – М.: Высшая школа, 1990. – 142 с.; Якунин В. К. Социалистическое строительство на Украине (Историография 20-х – второй половины 30-х гг.) / В.К.Якунин. – Днепропетровск, 1989. – 72 с.; Масненко В. В., Шаров І. Ф. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років / В.В. Масненко //Український історичний журнал: науковий журнал / Інститут історії АН УРСР. – К., 1990. – №2. – С. 100-104; Хроника социалистического строительства на Украине (1921-1925) / Отв. ред С. В. Кульчицкий // АН УССР Институт Истории. – К.: Наукова думка, 1989. – 232 с.

¹⁸ Чирва Ю. І. Розвиток народної освіти України (1917 - 1932 рр.): історіографія проблеми: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю.І. Чирва. – Дніпропетровськ, 1995. – 216 с.; Кокошко Ф. І. Розвиток культурно-освітньої діяльності в українському селі у 1920-і роки (на матеріалах півдня України) / Ф.І. Кокошко. – Миколаїв: Приват-Поліграфія, 1998. – 89 с.; Бакланова Н. М. Політичні процеси та культурологічні проблеми в умовах становлення тоталітаризму (на прикладі України в 20-х рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 23.00.04 / Н.М. Бакланова. – Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1996 – 26 с.

¹⁹ Гололобов В. М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Гололобов. – Х., 1998. –179 с.

²⁰ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Український письменник, 1993. – 413 с.; Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К.: АртЕк, 1998. – 728 с.; Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навчальний посібник для студентів / С.М. Шендрик, С.О. Черепанова; за загальною редакцією А.В. Яртіся. –

Новим етапом вивчення діяльності добровільних товариств та громадських організацій культурно-освітнього спрямування стали 2000-і роки. У цей період з'являються історичні праці, що вивчали не лише профільну діяльність громадських об'єднань, але і їх участь у соціалістичному суспільному експерименті в цілому²¹.

Ряд публікацій засвідчили особливості функціонування товариства «Геть неписьменність» у різних регіонах України²², серед різних груп населення²³ та його окремі аспекти діяльності²⁴.

Вагомий внесок у дослідження культурницьких трансформацій у підрадянській Україні та національної політики і більшовицького режиму зробили вчені української діаспори²⁵.

У зарубіжній історіографії вчені історики досліджували діяльність політосвітніх установ та культурно-освітніх громадських об'єднань в аспекті поширення більшовицької ідеології серед широких мас населення²⁶.

Львів: Світ, 1994. – 496 с.; Українська культура: історія і сучасність: Навчальний посібник за загальною редакцією Черепанової С. О. - Л., 1994. - 495 с.

²¹ Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (1920-30 рр.) / М. А. Журба. - К.: Науковий світ, 2002. - 499 с.; Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу (1921-1929 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.К. Молоткіна Київський університет імені Т.Г. Шевченка. – К.; 2005. - 18 с.; Свистович С.М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму 20-30-х років ХХ століття: автореф. дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.01 / С.М. Свистович. – Донецьк. – 2007. – 36 с.; Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Галамай. – К., 2006. – 238 с.; Виговський М.Ю. Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20-30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.01 / М.Ю. Виговський. – К., 2006. – 35 с.

²² Суровий А.Ф. Ліквідація неписьменності на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суровий // Наукові праці Кам'янець-Поділ. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. – С. 436-448.; Анпілогова Т. Ю. Культурно-освітня діяльність гуманітарної інтелігенції Луганщини в період нової економічної політики / Т.Ю. Анпілогова // Вісник ЛНПУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2005. – № 14. – С. 122-129.

²³ Олеся Розовик. Робота державних органів влади і громадських організацій УСРР з ліквідації неписьменності серед жіночого населення республіки у 1920-х роках / Олеся Розовик // Часопис української історії. – К, 2011. – Вип. 21. – С. 121-123; Єсіп М. Гендерні аспекти в культурних процесах Донбасу в 20-30-х рр. ХХ століття / М. Єсіп // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – Донецьк, 2012 № 1 (49) С. 199-206.

²⁴ Журба М.А. Культурницькі об'єднання українського села в контексті міжреспубліканських зв'язків радянської громадськості (20-30-ті рр. ХХ ст.) / М.А. Журба // Культура народів Причорномор'я: научный журнал / Крымский научный центр НАН Украины. – Симферополь, 2004. – № 56, Т. 2. – С. 65-69; Молоткіна В.К. Критерії класифікації громадських організацій України, які займались культурно-освітньою роботою в період нової економічної політики (1921-1929 рр.) / В.К. Молоткіна // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 21. – С. 218–226.

²⁵ Kolasky John. Edukation in Soviet Ukraine;: A study in discrimination and Russification / John Kolasky. – Piter Martin Associates, 1968. – 238 s; Мазпа І. П. Більшовизм і окупація України. Соціально-економічні причини незрілості української революції / І.П. Мазпа. – Львів: [б.в.]; Київ [б.в.]. – 1922. – 155 с.; Білінський А. Громадські організації в СРСР / А. Білінський. – Мюнхен-Чикаго, 1969. – 160 с.

²⁶ Kolarz W. Die Nationalitätenpolitik der Sowjetunion / W. Kolarz. – F. am Main, 1956. – 378 s., Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991 – The Soviet Tragedy: A History of

Дисертаційний проект забезпечено достатньою *джерельною базою*. Насамперед, це фонди українських та зарубіжних архівосховищ, опубліковані документи, архівна періодика, а також мемуарна спадщина.

Основою джерельної бази дисертації стали архівні документи. Було опрацьовано архівні матеріали у фондах 6 центральних і регіональних архівосховищ України та Російської Федерації.

Опрацьовані архівні фонди державних органів влади та громадських організацій досліджуваного періоду, які мають безпосереднє відношення до науково-історичного об'єкту дослідження – створення та діяльність товариства «Геть неписьменність» у справі ліквідації неписьменності та малописьменності в Україні у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Значний масив документів зосереджено в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Матеріали фонду Центрального комітету товариства «Геть неписьменність» (ф. 387) дають змогу дослідити головні напрямки діяльності товариства та виявити реальний стан речей у справі ліквідації неписьменності та малописьменності в УРСР. Фонд містить директиви керівництва товариства, статuti, матеріали Всеукраїнських з'їздів товариства «Геть неписьменність». Значно ускладнила роботу над дисертаційним дослідженням відсутність у даному фонді документів, починаючи з кінця 1932 року, тобто фактично за 4 роки існування товариства «Геть неписьменність». Для з'ясування взаємодії державних установ та громадських об'єднань, які переймалися проблемами неписьменності та малописьменності, а також питання про створення та формування товариства «Геть неписьменність» використано документи й матеріали Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Харків (ф.1), при якому діяла Всеукраїнська надзвичайна комісія з ліквідації неписьменності та малописьменності. Матеріали про конкретну діяльність лікпунктів та інших освітніх установ, задіяних у ліквідації неписьменності та малописьменності, залучено з архівного фонду Народного комісаріату освіти УРСР (ф. 166).

Додаткова інформація стосовно умов затвердження статуту Всеукраїнського товариства «Геть неписьменність», а також ревізійний звіт про обстеження його діяльності в 1932 р. та про стан неписьменності та малописьменності зберігається у фонді Народного Комісаріату Робітничо-селянської інспекції УСРР (ф. 539).

Значний масив документальних даних товариства «Геть неписьменність» зберігається і в місцевих архівосховищах, зокрема Житомирської (ф. Р-266, ф. Р-330), Київської (ф. Р-144, ф. Р-590, ф. Р-708, ф. Р-2967) та Чернігівської областей (ф. Р-655), які допомагають дослідити діяльність товариства на місцях та особливості його роботи у зв'язку з регіональними особливостями. Архівні матеріали Київського та Чернігівського обласних архівів також допомогли закрити прогалину в роботі товариства «Геть неписьменність» у період із 1933 по 1936 роки.

У Державному архіві Російської Федерації знаходяться матеріали Народного комісаріату РКІ (ф. 406), Наркомосвіти РСФСР (ф. 2306), Головополітосвіти (ф. 2313), Всеросійської надзвичайної комісії з ліквідації неписьменності (ф. 2314),

які дали змогу дослідити співпрацю українського товариства «Геть неписьменність» із російським «Долой неграмотность», а також проаналізувати політику радянського керівництва щодо справи ліквідації неписьменності.

Наступною важливою для дослідження теми групою джерел є матеріали періодичної преси. У роботі широко представлена періодика 20 – 30-х рр. ХХ ст., газети та журнали: «Вісті ВУЦВК», «Комуніст», «Геть неписьменність», «Радянська освіта», «Советское строительство», «За коммунистическое воспитание» та інші. На сторінках перелічених часописів, крім авторських публікацій, друкувалися матеріали інформативно-довідкового спрямування, хроніка подій, листи місцевих осередків, нормативні акти. Інформація про створення та діяльність осередків товариства «Геть неписьменність» надходила з округів, яку узагальнювали співробітники журналів і друкували. Також матеріали періодичної преси дали змогу дослідити впровадження більшовицької ідеології серед широких мас населення під виглядом боротьби з неписьменністю.

Частина документів представлена в тематичних збірниках архівних документів, присвячених історії подолання культурно-освітніх перетворень в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. Так, у 1979 р. було підготовлено та видано тематичний збірник документів «Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927», а в 1986 р. – його продовження «Культурне будівництво в УРСР. 1928 – червень 1941». У 1983 році вийшла праця «Культурне будівництво в СРСР 1917-1927», яка відображала культурно-освітні процеси загалом у радянській державі.

Отже, проведений аналіз історіографії проблеми засвідчив відсутність комплексного дослідження історії створення та діяльності товариства «Геть неписьменність». Учені, що працювали над проблематикою з питань ліквідації неписьменності, культурно-освітніх перетворень та деяких аспектів діяльності товариства «Геть неписьменність», у своїх працях майже не досліджували період 1933 – 1936 років. Сукупність залучених для розгляду проблеми неопублікованих джерел, опубліковані матеріали, тогочасна періодика дозволили на репрезентативній джерельній базі розв'язати поставлені завдання та всебічно проаналізувати історію створення та діяльності товариства «Геть неписьменність».

У другому розділі **«Причини, історичні обставини, етапи створення та еволюція організаційної структури товариства «Геть неписьменність»** указано причини створення культурно-освітніх громадських організацій, висвітлюються історія створення діяльності товариства «Геть неписьменність», етапи становлення товариства, еволюція його організаційної структури та правові аспекти діяльності товариства «Геть неписьменність».

Із весни 1923 р. питання про участь у справі ліквідації неписьменності неодноразово порушувалось у роботі різних громадських організацій. У березні 1923 р. Укрбюро ВЦРПС провело Всеукраїнську нараду культвідділів губпрофрад, на якій обговорювалось питання про завдання профспілок щодо ліквідації неписьменності. Значну увагу було приділено питанню ліквідації неписьменності й на 3-й Всеукраїнському з'їзді КНС. Він оголосив неписьменність головним ворогом Радянської влади і поставив завдання досягти ліквідації неписьменності серед членів КНС протягом двох років. Перекладання справи лікнепу на плечі громадських організацій було підкріплене ленінською тезою, яка полягала в тому, що план ліквідації неписьменності є лише тоді реальним, якщо маси самі візьмуться

за справу, а також відсутністю в державі відповідних матеріально-фінансових ресурсів для відповідних освітніх програм. Саме тому в цей час становлення радянської держави приділялась особлива увага громадським організаціям, як важливому елементу створення нової політичної системи. За допомогою такої організації було вирішено активізувати і роботу щодо розгортання масової боротьби з неписьменністю серед населення.

Іншим вагомим фактором, що сприяв створенню нової радянської громадської організації, яка б працювала в культурно-освітньому секторі, було існування не-більшовицьких товариств, що теж займались освітньою роботою.

Під впливом вище наведених факторів одним із вагомих практичних результатів декрету «Про ліквідацію неписьменності» стало створення в усьому Радянському Союзі товариств із ліквідації неписьменності. В Україні одним із таких стало Товариство допомоги ліквідації неписьменності ім. тов. Леніна, що згодом було перейменовано на товариство «Геть неписьменність». Організація мала займатися ліквідацією неписьменності серед населення за допомогою організації культурно-просвітницьких установ та проведення культурно-просвітницьких заходів. Перша згадка про товариство датується 14 жовтня 1923 р.

Статут товариства «Геть неписьменність» було затверджено МЕКОСО при НКВС УСРР 1 грудня 1923 р. Згідно зі Статутом товариство «Геть неписьменність» утворювалось, «щоб організувати робітничо-колгоспні й бідняцько-середняцькі маси на допомогу державним органам влади у справі ліквідації неписьменності та малописьменності, комуністичного виховання цих мас, прискорення підготовки кваліфікованих кадрів для промисловості та соціалістичного сектору села».

Розпочавши свою діяльність у жовтні 1923 р., товариство «Геть неписьменність» доволі довго не могло повноцінно працювати через брак коштів, організаційні проблеми та роботу над вдосконаленням статуту. Період від утворення до 1927 року був часом організаційного становлення товариства «Геть неписьменність», періодом багатьох спроб і помилок у роботі. Намагання виконати завдання влади ліквідувати неписьменність до X річниці Жовтневого перевороту були провалені. Після проведення I Всеукраїнського з'їзду товариства «Геть неписьменність», на якому було вирішено низку важливих питань, робота товариства стала більш активною. У наступний період його діяльності, у 1927 – 1932 рр., відбувся чисельний зріст як осередків товариства, так і фізичних та юридичних членів. Товариство мало виконати свій п'ятирічний план з ліквідації неписьменності та остаточно подолати неграмотність у 1932 році. Третій етап у діяльності товариства «Геть неписьменність» тривав із 1932 по 1936 рр. Його початок відзначився проведенням III Всеукраїнського з'їзду товариства «Геть неписьменність», на якому після багатьох років роботи було прийнято статут товариства. У цей час значно посилювався контроль держави за роботою товариства. Збільшилась кількість перевірок діяльності осередків товариства та утримуваних ним навчальних закладів, під жорсткий контроль було взято сплату членських внесків та боргів. Почався пошук і притягнення до відповідальності членів товариства за невиконання планів роботи. У 1936 році держава ліквідувала товариство «Геть неписьменність», оголосивши про повну ліквідацію неписьменності, що не зовсім відповідало дійсності.

Таким чином, процес еволюції організаційної структури товариства «Геть неписьменність» був тісно пов'язаний з завданнями держави у сфері культурно-освітніх перетворення в країні.

У третьому розділі «**Діяльність товариства «Геть неписьменність» з ліквідації неписьменності та малописьменності**» висвітлюються форми та методи роботи товариства в лікнепівській кампанії, досліджується його фінансова діяльність.

Надзвичайно важке економічне становище і недоліки освітньої роботи суттєво гальмували процес ліквідації неписьменності населення та не давали можливості для більш ефективного його розвитку. На час виникнення товариства «Геть неписьменність» ситуація поступово почала змінюватись. По-перше, покращились соціально-економічні умови, і УСРР почала виходити з кризи. Дещо підвищився матеріальний рівень життя народу. Проте, добробут основної частини населення ще залишався на досить низькому рівні. У 1924 р. був розроблений план проведення кампанії з ліквідації неписьменності серед населення УСРР до 10-річчя Жовтневої революції, згідно з яким потрібно було навчити 4,6 млн. неписьменних у віці від 18 до 40 років. Відповідно до цього плану товариство «Геть неписьменність» повинно було стати однією з основних сил у здійсненні цього завдання. Спочатку робота товариства зводилась до надання фінансової допомоги вже існуючим лікпунктам. Саме на цю діяльність направляли товариство «Геть неписьменність» державні структури. Однією з основних форм боротьби з неписьменністю були лікпункти (пункти ліквідації неписьменності). Така організаційна форма виникла з практики лікнепівської роботи перших післяреволюційних років. У липні 1921 р. ВЧК л / б розробила єдину обов'язкову програму навчання в лікпункті, розраховану на 3-4 місяці. Кожен навчаючий повинен був зробити 2 випуски на рік – у січні та у квітні. Ця система згодом була впроваджена і в Україні. Згодом, починаючи з 1925 – 1926 навчального року, лікпункти перейшли на один випуск у навчальному році. Причиною цього стало спрямування діяльності на поліпшення роботи у зв'язку з рецидивами неписьменності. Утримання лікпунктів потребувало великих коштів, тож переведення основних коштів на початкове навчання не могло не позначитись на справах лікнепу. Рада Народних Комісарів України в 1926 р. стан справ із ліквідації неписьменності дорослого населення визнала катастрофічним. Разом з тим, в УСРР докладались значні зусилля, щоб зберегти існуючу мережу шкіл грамоти. Товариство «Геть неписьменність» мусило не тільки надавати фінансову підтримку державним лікпунктам, але й відкривати свої та забезпечувати школи грамоти письмовим приладдям та підручниками.

З діяльністю товариства «Геть неписьменність» також пов'язана поява такої нової форми роботи з ліквідації неписьменності як індивідуально-групове навчання. До переваг цієї системи слід віднести те, що вона не вимагала особливих приміщень для занять. Крім того, тут до навчання на безоплатній основі залучались грамотні, які, навчаючи неписьменних, одночасно закріплювали і свої знання. Ця система стала безпосередньою реалізацією гасла «Писемний, навчи неписьменного». Таким чином, індивідуально-групове навчання дозволило товариству «Геть неписьменність» ліквідувати неписьменність без фінансових затрат серед значної кількості населення за допомогою громадськості. З іншого боку якість такої освіти часто була не завжди на належному рівні.

Пошуки коштів товариством «Геть неписьменність» на справу ліквідації неписьменності займали левову частку часу в його роботі. Кошти були потрібні не тільки для виконання державних завдань у справі лікнепу, а й власне для повноцінного функціонування самого товариства «Геть неписьменність». Через постійні проблеми зі збором членських, юридичних та вступних внесків товариство «Геть неписьменність» проводило різні заходи для поповнення свого кошторису. Перш за все, це були «тижні», «двотижневики» та «місячники» ліквідації неписьменності, під час яких проводилась агітація щодо вступу до товариства та організовувався збір коштів. Окрім добровільних пожертв, на період проведення цих заходів влада надавала право товариству «Геть неписьменність» вводити додаткові податки та збори: на плату за житло з нетрудового елементу; збір з рахунків, які подаються ресторанами, броварнями, кав'ярнями та іншими посібними підприємствами; на рахунки в готелях, ресторанах, кофейнях і пивних; нарахування на театральні, трамвайні і автобусні квитки.

Але в процесі пошуку коштів товариство часто проводило й різні комерційні заходи, які не мали жодного зв'язку з його культурно-освітньою діяльністю. Для цього в структурі товариства «Геть неписьменність» було утворено експлуатаційний відділ.

У зв'язку з адміністративною реформою в Україні НКВС УСРР видало нову карту республіки, на яку товариство «Геть неписьменність» отримало монопольне право розповсюдження в межах усього Радянського Союзу. З аналогічними правами від Наркомунздоров'я товариство «Геть неписьменність» займалось видавництвом та розповсюдженням у всеукраїнському масштабі таблиці «Санітарного розпорядку першої допомоги в разі нещасних випадків та в протиепідемічній боротьбі» та за угодою з НК РСІ – виготовленням і встановленням скриньок для скарг. Співпрацювало товариство «Геть неписьменність» і з Наркомзовнішторгом. Товариство отримало ліцензії на ввезення галантерейного краму та італійських цитрин. Незважаючи на такі преференції від держави, товариство через організаційні та кадрові проблеми на місцях провалило низку комерційних заходів, отримавши, замість прибутків, борги.

Отже, товариство «Геть неписьменність» з метою подолання ліквідації неписьменності проводило свою діяльність у багатьох напрямках. Зважаючи на організаційні проблеми на місцях, це призводило до розпорошення сил у роботі товариства та неефективного виконання поставлених завдань.

У четвертому розділі **«Товариство «Геть неписьменність» у політиці більшовицьких суспільних трансформацій»** досліджено діяльність товариства «Геть неписьменність» у радянізації суспільства. На початку 20-х років ХХ ст. більшовицька влада, розглядаючи громадські організації як важливий елемент політичної системи, вбачала саме в них засіб активізації роботи з розгортання масової освіти серед громадян. Грамотність народу радянськими керівниками бачилась, передусім, як спосіб формування політичної опори режиму на селі та в місті. Справжня мета перевиховання населення в комуністичному дусі свідомо маскувалась і подавалась на загаль у вигляді «залучення якомога ширшої громадської маси до політичного життя та управління державою». Отже, ліквідація неписьменності та малописьменності вбачалася першим етапом політичної освіченості. Товариство «Геть неписьменність» у своїй діяльності активно

займалось популяризацією більшовицьких вчень, керівників, нових свят. За вказівкою влади членами товариства та учнями лікнепу детально пророблялись рішення з'їздів партій та тез керівництва держави з наступною перевіркою знань цього матеріалу. З цією ж метою всі учасники лікнепу постійно розробляли «червоні кутки», стенди, стінгазети, плакати тощо.

Товариство «Геть неписьменність» широко залучалось до різних заходів у антирелігійній кампанії. На сторінках газет і журналів, які видавались товариством, постійно висміювали церкву та священнослужителів. Пропаганда робила з церкви одного з головних ворогів у боротьбі з неписьменністю, популяризуючи тезу, що релігія використовує неграмотність населення для власного збагачення. Члени та учні товариства «Геть неписьменність» на великі церковні свята, а особливо Пасху, мали відстежувати, хто ходить у ці дні в церкву, не дозволяти таких речей у своїх родинах та проводити агітаційну роботу про шкідливість релігії з відвідуванням антирелігійних музеїв. Для вчителів шкіл лікнепу розроблялись методичні вказівки з антирелігійної роботи серед неписьменних та малописьменних.

З початком колективізації влада поставила перед товариством «Геть неписьменність» завдання не лише популяризувати мету та завдання цієї кампанії серед широких мас населення, а й зобов'язала його членів узяти активну участь у цьому процесі. Члени товариства та учні мали створювати ударні бригади для допомоги колгоспам, радгоспам та МТС. Незважаючи на те, що ця діяльність зривала терміни та плани навчання, члени товариства та неписьменні мусили змінити навчальні класи на роботу в полі. Силами громадськості на основі таких більшовицьких методів, як соцзмагання та ударництво, ремонтували сільськогосподарську техніку, збирали та травили насіння, стерегли майно від «куркулів». Для більш тісної прив'язки товариства до цієї кампанії запровадили практику «культурного гектару», коли силами «Геть неписьменність» засіювали частину землі з правом використання зібраного врожаю на користь лікнепу.

У своїй роботі на ниві боротьби з неписьменністю товариство «Геть неписьменність» активно співпрацювало з іншими громадським та партійними організаціями. Найбільш тісною та активною була співпраця з російським товариством «Долой неграмотность». У Москві при Центральній раді товариства «Долой неграмотность» РРФСР почало роботу представництво «Геть неписьменність», головною метою якого був пошук по лінії громадськості коштів для ліквідації неписьменності. Керівництво «Долой неграмотность» надсилало в Україну велику кількість своєї друкованої продукції: різні інструкції, положення, директиви, пам'ятки, книги, посібники, журнали, газети, плакати, листівки, значки, марки тощо. Також товариства співпрацювали по лінії соціалістичних змагань та шефства. У 1929 році товариству «Геть неписьменність» було доручено справу з налагодження внутрішньо-організаційного шефства на території Чеченської автономної області РРФСР. Така тісна співпраця між керівництвом «Геть неписьменність» і «Долой неграмотность» у багатьох випадках створювала проблеми в координації роботи. Деякі дії керівництва «Долой неграмотность» набували форми прямого втручання останнього у внутрішні справи «Геть неписьменність».

Зважаючи на першочергове завдання влади ліквідувати неписьменність, у першу чергу, серед зорганізованого населення, товариство «Геть неписьменність»

тісно співпрацювало з профспілковими організаціями. Товариство уклало угоди про відкриття на підприємствах, організаціях та установах гуртків ліквідації неписьменності, забезпеченні їх учителями та методичними матеріалами. Ця співпраця була доволі складною, оскільки профспілки не бажали надавати товариству кошти та людські ресурси для справи ліквідації неписьменності, вважаючи, що цим має займатись Наркомосвіти.

Тісно співпрацювало товариство «Геть неписьменність» і з ВЛКСМ. Комсомольці залучались як до популяризації ідей товариства, так і для політичної освіти неписьменних.

Отже, стратегія радянської влади в питанні культурно-освітніх перетворень була націлена на досягнення конкретної політичної мети. Тому товариству «Геть неписьменність» у співпраці з іншими організаціями відводилась важлива роль у вихованні громадян у комуністичному дусі та виконанні поточних програм більшовицької влади.

У **«Висновках»** узагальнено викладений матеріал та сформульовано основні результати дослідження:

– Аналіз історіографії засвідчив відсутність спеціальних досліджень, присвячених історії створення та діяльності товариства «Геть неписьменність». Праці радянського періоду містять незначну фактологічну базу і позначаються обмеженістю методологічних підходів та ідеологічною заангажованістю, які стали наслідком залежності тогочасної історичної науки від курсу правлячої партії. Сучасні дослідження проблеми відзначаються новим концептуальним осмисленням історичного місця громадських організацій України. Водночас, значна низка аспектів, пов'язаних з діяльністю товариства «Геть неписьменність», особливо в період 1933 – 1936 рр., усе ще залишається невисвітленими, а відтак актуальним є різнобічне дослідження та критичне переосмислення цієї проблеми. Така можливість існує з огляду на достатню джерельну базу, репрезентовану фондами українських архівосховищ досліджуваного періоду.

– Рівень масової неписьменності на час прийняття в Україні закону «Про боротьбу з неписьменністю» залишався високим. Згідно з переписом 1920 р. із тисячі чоловік населення тільки 317 були письменними. У середині 1921 р. завершувався перехід від політики військового комунізму до НЕПу. Це не могло не вплинути на хід культурних перетворень загалом і на ліквідацію неписьменності зокрема. Корінним чином змінювались матеріальні умови, перебудовувалась державна структура. Крім того, у 1921 р. почалась важка економічна криза, яка охопила всі сфери економіки і культури. Ситуація ускладнювалась голодом, що тривав протягом 1921 – 1923 рр. Основні кошти з бюджету були направлені на відновлення економіки. Тому в 1921 р. різко скоротились видатки на народну освіту. Станом на 1923 р. в Україні було 12 млн. неписьменних.

– Проблема масової неписьменності та малописьменності населення гостро стояла перед більшовицькою владою та суспільством, незважаючи на те, що влада через державні органи намагалася ліквідувати неписьменність ще з 1919 р. Було створено Всеукраїнську надзвичайну комісію з ліквідації неписьменності, яка мусила вирішити весь комплекс питань, пов'язаних з ліквідацією неписьменності. Але, незважаючи на всі заходи, держава не мала достатньо людських та матеріальних ресурсів, що мало негативний вплив на процес ліквідації неписьменності. З метою

зменшення навантаження на державу більшовицькою владою було вирішено перекласти справу ліквідації неписьменності на громадськість. Таким чином, під впливом різних факторів у 1923 р. виникають передумови для створення товариства «Геть неписьменність» «для допомоги державним органам по впровадженню в життя завдань ВУЦВК і РНК про ліквідацію неписьменності і малописьменності до X роковин Жовтневої революції», а також для «сприяння відкриття, організації і утриманню лікпунктів і шкіл малописьменності всім, крім навчальних посібників».

– За час існування товариство «Геть неписьменність» зазнало значних організаційних змін, які були пов'язані як з адміністративними реформами в державі, так і з пошуком найбільш оптимальних структурних форм. Статут товариства «Геть неписьменність», прийнятий у 1923 році, доволі довго узгоджувався центральним апаратом із керівництвом на місцях і під час проведення Всеукраїнських з'їздів товариства та остаточно був ухвалений у 1932 році. У 1934 році відбулись останні докорінні організаційні перетворення в роботі «Геть неписьменність» із метою наближення оперативного керівництва до низових організацій товариства, ліквідації знеособлення в роботі, забезпечення якості «організаційно-апаратного керівництва периферією».

– Товариство «Геть неписьменність» провело значний обсяг робіт у справі ліквідації неписьменності. Основними напрямками його діяльності було відкриття та утримання лікпунктів і шкіл для неписьменних, забезпечення учнів навчальним приладдям та підручниками, пошук коштів на справу лікнепу, агітація населення до участі в процесі лікнепу. У зв'язку з організаційними та фінансовими проблемами товариства «Геть неписьменність» воно не змогло забезпечити повноцінне виконання поставлених перед ним завдань. Недостатнє забезпечення вчителів та керівників гуртків методичною літературою, проблеми з оплатою праці та її виконання на громадських засадах призводили до низької якості освіти та рецидиву неграмотності серед учнів лікнепу. У той же час поєднання державних та громадських форм боротьби в справі ліквідації неписьменності та малописьменності виявилось цілком оптимальним тандемом, незважаючи на часткове дублювання деяких функцій. Насаджування нетипових завдань (педагогізація дорослих, комуністичне виховання, участь у соціалістичному змаганні тощо) відволікало товариство «Геть неписьменність» від виконання його безпосередніх функцій.

– Стратегія радянської влади як у національному, так і в культурному питаннях була націлена на досягнення конкретних політичних цілей, а не на забезпечення вільного національно-культурного розвитку України. Завдяки цілеспрямованій репресивній політиці могутнього партійно-державного апарату зникають непідконтрольні більшовикам громадські організації і залишаються лише ті, що перебували під безпосереднім впливом комуністичної партії, члени якої керували їхньою діяльністю. Громадські організації були активно задіяні владою для перебудови суспільно-економічного життя країни в кінці 20-х та на початку 30-х рр. XX ст. Під гаслом впровадження культурної революції в СРСР, мета якої полягала в знищенні етнічної ідентичності населення та формуванні нової, радянської людини, товариство «Геть неписьменність» забезпечувало виконання більшовицьких завдань. Методична література, підручники та періодична преса з ліквідації неписьменності формували під час навчання неписьменних та малописьменних нову систему життєвих координат і цінностей, що відповідала більшовицьким вченням.

- У процесі боротьби з ліквідацією неписьменності товариство «Геть неписьменність» співпрацювало з низкою громадських організацій, такими як: профспілки, комсомол, Культзмичка, Червоний Хрест, Спілка безвірників. Ця співпраця здійснювалась у напрямку агітаційно-пропагандистських просвітницьких кампаній, пошуку коштів на лікнеп, спільною організацією шкіл та гуртків для неписьменного та малописьменного населення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ:

1. *Козир В.В.* Національно-громадський вибір боротьби з неписьменністю у радянській Україні: 20-і роки ХХ ст. / В.В. Козир, М.А. Журба // Вісник академії праці і соціальних відносин ФГГУ. Науково-практичний збірник. – К.: АПСВУ, 2008. – №4. – С. 33-38. (зібрано та проаналізовано архівний матеріал.)
2. *Козир В.В.* Фінансова діяльність товариства «Геть неписьменність» / В.В. Козир // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 7. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 160-166.
3. *Козир В.В.* Історичні та організаційні передумови створення культурно-просвітницьких організацій в Україні в 20-х рр. ХХ ст. / В.В. Козир // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 8. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 148-155.
4. *Козир В.В.* Діяльність товариства «Геть неписьменність» у історіографічній традиції / В.В. Козир // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 10. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – С. 179-191.
5. *Козырь В.В.* Ликвидация неграмотности в контексте межреспубликанских связей общественных организаций РСФСР и УССР в 20-30-х гг. ХХ в. / В.В. Козырь // Наука Красноярья. – Красноярск. – 2014. – №3. – С. 137-150.
6. *Козир В.В.* Ідеологічний вимір феномену лікнепу в Україні у 20-30-і рр. ХХ ст. / В. В. Козир // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. № XXXIX. – С. 79-101.

Матеріали конференцій

7. *Козир В.В.* Становлення товариства «Геть неписьменність» в Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. / В.В. Козир, // Социально-политические и культурные проблемы современности: Материалы I Межвузовской научно-теоретической конференции, г. Симферополь, 8 апреля 2008 р. – Симферополь, 2008. – С. 168-170.
8. *Козир В.В.* Участь селянських громадських об'єднань в налагодженні діяльності загальноосвітніх шкіл в Україні (20-і роки ХХ ст.) / В.В. Козир, М.А. Журба // Громадянський рух та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Сімферополь, 8 жовтня 2008 р. – Сімферополь: Центр розвитку освіти, науки та інновацій, 2008. – С. 52-59.
9. *Козир В.В.* Фінансова діяльність товариства «Геть неписьменність» / В. В. Козир // Актуальні проблеми аграрної історії України: минуле і сучасне, м. Київ, 26-

27 березня 2010. – Київ: Національний університет біоресурсів і природокористування України / Редкол.: академік НАНУ В.А. Смолій (голова), чл.-кор НАНУ О.П. Реєнт (заст. голови), д. і. н. П.П. Панченко (заст. голови, відп. секретар) та ін., – С.236-241.

10. *Козир В.В.* Організаційна структура всеукраїнського товариства «Геть неписьменність» / В. В. Козир // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Держава і громадянське суспільство: стан та перспективи розвитку», м. Ірпінь, 14 листопада 2013. – Ірпінь: Національний університет державної податкової служби України, 2013, – С.55-57.

АНОТАЦІЇ

Козир В.В. Створення та діяльність всеукраїнського товариства «Геть неписьменність» (1923-1936 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2015.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню діяльності товариства «Геть неписьменність» у 20-х-30-х рр. ХХ ст. на території УСРР, яке відіграло значну роль у подоланні неписьменності та малописьменності населення. На основі літератури, архівних і опублікованих джерел було визначено доктринальні засади функціонування товариства «Геть неписьменність», висвітлено передумови, етапи створення та діяльність товариства, особливості та еволюцію його організаційної структури. Показано чисельний склад членів та осередків товариства «Геть неписьменність», їх участь у розгортанні системи лікнепівської освіти. У дисертації досліджено соціально-ідеологічні аспекти діяльності товариства «Геть неписьменність». Охарактеризовано основні недоліки в роботі товариства в справі ліквідації неписьменності.

Дисертантом було проаналізовано механізм участі культурно-освітніх громадських об'єднань у здійсненні більшовицького соціалістичного експерименту: промисловій модернізації, примусовій комунікації селянських господарств, господарсько-політичних та ідеологічних компаніях.

Ключові слова: товариство «Геть неписьменність», неписьменність, лікнеп, громадські об'єднання, культура, освіта.

Козырь В.В. Создание и деятельность всеукраинского общества «Долой неграмотность» (1923-1936 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2015.

В диссертации исследуются особенности создания, становления и деятельности общества «Долой неграмотность» в 20-х-30-х гг. ХХ в. на территории УССР, которое сыграло значительную роль в преодолении неграмотности и малограмотности населения. На основе литературы, архивных и опубликованных источников было определено доктринальные основы функционирования общества

«Долой неграмотность», отражена история создания и деятельности общества, особенности его организационной структуры и условия членства.

Впервые сделана попытка комплексно исследовать историю становления и функционирования Всеукраинского общества «Долой неграмотность». В историографии есть научные труды, авторы которых освещают роль и место чрезвычайных органов власти, структурных подразделений системы образования, организационно-педагогических учреждений в борьбе с безграмотностью и малограмотностью, то есть выделяется исключительно роль государства, его институтов.

В диссертации освещаются формы и методы работы общества в ликбез кампании, исследуется структура ликбезовской структуры, а также роль общества «Долой неграмотность» в преодолении неграмотности. Чрезвычайно тяжелое экономическое положение и недостатки образовательной работы существенно тормозили процесс ликвидации неграмотности населения и не давали возможности для более эффективного его развития. Для решения этих проблем с помощью общественности и вовлечения широких масс в ликбез работу государством и было создано общество «Долой неграмотность».

Значительное внимание уделено формам и методам выискивания средств обществом «Долой неграмотность» на борьбу с безграмотностью. Из-за организационных недостатков и кадровых проблем на местах, часть финансовых мероприятий общества «Долой неграмотность» не имели коммерческого успеха, а напротив, вела к образованию долгов.

Исследована деятельность «Долой неграмотность» в процессе советизации общества. В начале 20-х годов большевистская власть, рассматривая общественные организации формально важным элементом политической системы, рассматривая их как средство для активизации работы по развертыванию массового образования среди граждан. Грамотность народа, советскими руководителями виделась, прежде всего, как способ формирования политической опоры режима на селе и в городе. Истинные цели перевоспитания населения в коммунистическом духе сознательно маскировались и подавались на публику в виде привлечения как можно более широких общественных масс к политической жизни и управления государством. Следовательно, ликвидация неграмотности и малограмотности усматривалось первым этапом политической образованности. Кампания ликвидации неграмотности приобрела признаки широкой политической акции.

Доказано, что в практической деятельности общество «Долой неграмотность» было сориентировано на формирование общественного мнения вокруг социально-политических мероприятий власти и мобилизации населения на выполнение государственных заданий.

Сделан вывод, что сочетание государственных и общественных форм борьбы с ликвидацией неграмотности и малограмотности оказалось вполне оптимальным тандемом, несмотря на частичное дублирование некоторых функций.

Ключевые слова: общество «Долой неграмотность», неграмотность, ликбез, общественные объединения, культура, образование.

Kozyr Viacheslav. Creation and activity of Ukrainian society «Get nepysmenist» (1923-1936). – Manuscript.

The thesis for a Candidates scientific degree in historical sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2015.

Dissertation is devoted to complex research of activity of society "Get nepysemnist" in 20-th-30-th of XX century on the territory of Ukrainian Socialist Soviet Republic, which played a considerable role in overcoming of illiteracy and of bad education of population. On the basis of literature, archives and published sources doctrine principles of functioning of society "Get nepysemnist" were determined; pre-conditions, stages of creation and activity of society, features and evolution of its organizational structure were documented. Numerical membership and units of society "Get nepysemnist", their participating in development of the system of education of illiteracy extirpation are shown. The social-ideological aspects of activity of society "Get nepysemnist" are studied in the dissertation. The main defects in activity of society in the case of illiteracy extirpation are described.

The mechanism of participation of cultural and educational public associations in realization of Bolshevik socialistic experiment: industrial modernisation, force communication of agricultural sectors, economic-political and ideological companies a candidate for a degree was analysed.

Keywords: society "Get nepysemnist", illiteracy, illiteracy extirpation, public associations, culture, education.